

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Українська національна революція відкрила нову сторінку у феодальній системі Лівобережної України. Було знищено феодальну власність польської шляхти і католицьких монастирів, що одночасно прискорило зростання володінь православних обителів. Крім того, збільшенню монастирських земель активно сприяв гетьман Б. Хмельницький. Видані ним універсали здебільшого вирішували їх подальшу долю, хоча його наступники Ю. Хмельницький, І. Самойлович, І. Брюховецький і особливо І. Мазепа, а також місцеві полковники активно продовжували політику гетьмана, завдяки чому володіння обителів постійно зростали. До того ж вони домагалися гетьманських універсалів, які звільняли їх від частини, а іноді і значної, загальних зборів і повинностей. Стрімкий розвиток монастирських господарств наприкінці XVII ст. дав можливість розглядати їх як окремі об'єкти господарської діяльності.

Ніжинський Благовіщенський монастир розташовувався в центрі міста, територія, яку він займав, не перевищувала однієї десятини*, це пояснювалося тим, що початково засновник обителі С. Яворський розраховував збудувати у Ніжині лише парафіяльну церкву, для якої такого простору було достатньо, з часом митрополит заповідав скупити прилеглі двори, але з відкриттям при Благовіщенському соборі архимандрії гостро постало питання про її матеріальне забезпечення.

Вирішене воно було за рахунок монастиря Різдва Пресвятої Богородиці (Ветхоріздвяний, Георгіївський), який здавна існував біля Ніжина (стояв на високому пагорбі біля р. Остер) і користувався відносно стабільним становищем. Усі справи щодо оформлення приєднання Ветхоріздвяної обителі до Благовіщенського монастиря С. Яворський доручив київському митрополиту І. Кроковському. В листі до І. Скоропадського від 18 жовтня 1716 р. він сповіщав гетьмана про бажання С. Яворського підпорядкувати новоствореному монастирю обитель Різдва Пресвятої Богородиці і, отримавши відповідний дозвіл, І. Кроковський у грудні 1716 р. видав грамоту про влаштування при Благовіщенському соборі монастиря та приєднання до нього Ветхоріздвяної обителі, а у 1717 р. С. Яворський власною грамотою підтвердив усі попередні рішення з цього приводу: „Монастырю Ветхому Рождества Пресытия Богородицы, вне града Нежина стоящему, определил Стефан грамотою 1717 года, со всеми его пожитиями и угодьями, быти подчиненну монастырю Благовещенскому и наместнику в нем быти,

* Десятина – старовинна міра площі, яка дорівнювала 2 400 кв. сажнів (1.09 га так звана казенна десятина). У XVIII – на початку XIX ст. використовувалася господарська десятина – 3 200 кв. сажнів (1.45 га).

а не игумену, от архимандрита по своему его усмотрению”¹.

З актових документів, наданих монастирю Різдва Пресвятої Богородиці, можна встановити, що його володіння були значними і формувалися упродовж другої половини XVII – початку XVIII ст. Так, універсалом від 4 листопада 1654 р. гетьман Б. Хмельницький наказав передати обителі містечко Мрин із навколишніми селами². Пізніше його син Ю. Хмельницький універсалом від 26 січня 1660 р. підтвердив монастирські володіння, однак уже 1 березня 1660 р. постановив замінити містечко Мрин на с. Салтикову Дівицю з переправою на р. Десні, озерами і млинами, а також додав села Блестова, Волосківці, Стольне та Степанівку і наказав війтам та селянам належним чином відбувати повинність на користь ігумена зазначеного монастиря. Таке рішення гетьмана пояснювалось проханням Л. Барановича передати містечко Мрин до Чернігівської єпископії³. Пізніше гетьман І. Самойлович універсалом від 9 травня 1679 р. перевів під упорядкування Ветхоріздвяної обителі с. Талалаївку⁴, а його наступник гетьман І. Мазепа у 1688 р. видав подібне розпорядження на с. Мильники (зараз с. Григорівка Ніжинського р-ну)⁵.

6 березня 1710 р. настоятель І. Яворський отримав універсал гетьмана І. Скоропадського, котрий підтверджував права монастиря на володіння всіма маєтками, які були надані до того часу. Цей документ важливий тим, що містить перелік усіх територій, підпорядкованих обителі⁶. Подібні розпорядження надавалися і Благовіщенському монастирю. Так, універсалом від 14 вересня 1716 р. І. Скоропадський „присовокупил до прежде определенных грунтов” с. Черняхівку⁷.

Отже, до володінь Ніжинського Благовіщенського монастиря належали містечка Салтикова Дівиця і Мрин (до 1660 р.), села – Стольне, Волосківці, Степанівка, Блестова, Талалаївка, Мильники і Черняхівка. Окрім того, обитель мала значні володіння у селах Нові Млини, Дягова, Дрімайлівка, Дорогинка, Ковчин, Плоске, Лосинівка, Кукшин, ніжинському передмісті Овдіївка і безпосередньо у м. Ніжині. Самі володіння склалися з орних земель, сінокосів, лісів, садів, городів, озер, переправ на річках, винокурень, броварень, цегляних заводів, млинів тощо⁸. За ревізією 1782 р., йому належало 800 селян⁸.

У 1728 р. гетьман Д. Апостол звернувся до уряду з проханням заборонити надавати монастирям нові маєтності. Царський уряд, проводячи політику підпорядкування духовної влади, був зацікавлений у звуженні її прав та привілеїв, зокрема, в обмеженні земельної власності. У зв'язку з цим гетьман отримав наказ, у якому йшлося про заборону обителям купувати землі⁹. Таке рішення царської адміністрації справило негативний вплив на монастирі та їхнє становище. Однак, незважаючи на заборону, обителі продовжували активно формувати свої володіння. Про це свідчить такий факт: на сьогодні відомий 21 письмовий акт, виданий на ім'я Ніжинського Благовіщенського монастиря у період з 1728 по 1786 рр., серед яких 1 заставний запис, 1 дарча, 1 купча, 2 заповіти, 7 уступчих і 9 менових записів. Для порівняння: у період з 1716 по 1728 р. було видано 24 купчі і 10 універсалів гетьманів та козацької старшини на різноманітні володіння¹⁰. Безперечним є те, що монастир значно менше купував нові угіддя, проте значно більше уваги приділяв уже існуючим. Аналіз менових записів показує, що обміну підлягали поодинокі і незручні маєтки, натомість обитель прагнула отримати землі, що межували зі значними володіннями або розташовувались неподалік від м. Ніжина.

Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. монастирські господарства мали чітко організовану систему, заручившись надійними гарантіями царського уряду та гетьманської влади у справах володіння, православні обителі активно розвивали таку господарську діяльність, як землеробство і тваринництво.

Землеробство поділялося на три основні галузі: рільництво, городництво і

* Дані наведено за матеріалами Центрального державного історичного архіву у м. Києві (фонд 145 – Ніжинський Краснострівський Благовіщенський монастир).

** Підрахунки автора. – ЦДІАУК. – Ф. 145.

садівництво. Однією з систем землеробства, що побутувала у монастирському господарстві, була перелогова. При перелозі після оранки землі, що „лежали” певний час необробленою, протягом кількох років засівали зерновими культурами: в перші два роки просом або кукурудзою, на третій – яровою пшеницею або вівсом, після цього – житом. Коли лан переставав родити, його залишали під „залеж” і обробляли нові ділянки перелогоу. Однак найпоширенішою була трипільна система землеробства. Вся придатна для обробітки земля ділилася на три частини, одна з них відводилася під озимі культури, друга – під ярові, а третя залишалася на сезон незасіяною і використовувалася як толока. У наступному році толока засівалася озимими культурами, а на землях, що були під озиминою, сіяли ярові, рілля під яровими залишалася як толока і т. д. Трипільна система була прогресивнішою порівняно з перелоговою, вона створювала можливість відновляти родючість ґрунту за рахунок відпочинку землі та її природного удобрення під час використання як пасовиська¹⁰.

Значна кількість орних земель давала можливість вирощувати різні культури і в першу чергу зернові. Більше всього культивували озимину. Як зазначають дослідники, це було вигідно. По-перше, озимина відзначалася більшою врожайністю, по-друге, раціональнішими витратами, пов’язаними з доглядом та збором урожаю, по-третє, озимі використовувалися як сировина для виробництва горілки, продаж котрої приносив значні прибутки. Сіяли також овес, який йшов на годівлю коней. Крім того, з ярових вирощували ячмінь - культуру, яка добре переносила кліматичні умови півночі України, а тому культивувалася майже в усіх маєтках монастиря. З ячменю робили крупу та солод, з якого варили пиво. На значно менших площах вирощували горох, льон, коноплі, хміль тощо¹¹.

Активною формою господарювання було городництво, яке на початку XVIII ст. набуло певних зрушень. Вони проявлялися у введенні нових сортів овочів, підвищенні їх врожайності та поширенні на значній території. На монастирських городах вирощували огірки, буряки, цибулю, часник, капусту, салат, квасолю, перець, баклажани, гірчицю, кріп, петрушку, моркву, ріпу тощо. Здебільшого овочі використовувалися для особистих потреб монастиря, проте, якщо був урожайний рік, певна частина йшла на переробку або на продаж.

Особлива увага приділялась садівництву. Сади займали велику площу. Найбільше вирощували яблуні та груші, значно менше вишні, черешні та сливи. Значна кількість фруктів йшла на переробку та заготівлю на зиму. З них варили варення, повидло, сушили сушку. З яблук робили традиційний український напій – наливку, з винограду – червоне вино та сік. Напої ченці використовували для особливих потреб, під час релігійних свят та урочистих подій. Значну частку виготовленої продукції продавали в монастирських шинках, що були майже в кожному селі, приписаному до обителі.

Основною формою сільського господарства було тваринництво: скотарство, свинарство, конярство та птахівництво. Особлива увага приділялась розведенню великої рогатої худоби. В залежності від природних та соціально-економічних умов існувало кілька способів утримання худоби. Частково переважала вигінна форма випасу, при якій улітку тварин зранку випускали на пасовище, а на ніч заганяли у хлів. Іншою, не менш поширеною формою, була відгінна, при якій велику рогату худобу, особливо волів, що вигодовувалися на м’ясо, виганяли на віддалені пасовища, де вони утримувалися до осені. Причому вдень тварини паслися, а на ніч їх заганяли у кошару. При кошарах влаштовувалися невеликі курені, де мешкали пастухи. Загалом процес розведення тварин був безперервним, бо для цього мали достатньо корму. Всі види продукції, які монастир отримував від тваринництва, а це в основному шкіра, сало та м’ясо, йшли на потреби обителі.

Важливу роль в економічному житті монастиря відігравало рибальство. Рибні страви були головною їжею ченців під час релігійних постів. Рибальське господарство носило підприємницький характер і мало значний попит на ринку. Наявність великої кількості річок та озер тільки сприяла його розвитку. Ставкове

та річкове рибальство приносило великі прибутки. Монастир ретельно стежив за рибним господарством, а для вилову риби наймав селян.

Промисловість на Лівобережній Україні мала феодално-кріпосницький характер і базувалася на натуральному способі виробництва. Однією з найважливіших галузей господарства було млинарство. Найчастіше зустрічалися вітряні та водяні млини. Ними володіла переважно старшина, яка мала кошти на побудову греблі, землю і могла використовувати працю селян. Часто власниками були монастирі, інколи млини належали кільком власникам, з яких кожному належала певна частина (половина, третина, чверть). Біля млинів завжди розміщалися угіддя – орні землі, сінокоси, різноманітні господарські будівлі, інколи засновувався спеціальний хутір або слобода. На побудову млина був потрібний гетьманський дозвіл, а після закінчення будівництва видавався новий універсал на право використання, нерідко разом з цим підтверджувалось і право на володіння людьми, які поселялися навколо.

Процес постійного формування земельної та майнової власності Ніжинського Благовіщенського монастиря був закономірним явищем. Гетьманська влада і російський царський уряд по можливості сприяли придбанню нових земель, промислових об'єктів та розширенню маєтностей монастиря, що в свою чергу привело до перетворення обителі у значного приватного власника. Наявність великої кількості земель, придатних для господарювання і промислів, розташованих на узбережжі річок і в лісах, дали можливість розгорнути активну господарську та промислову діяльність.

Однак стрімкий розвиток був перерваний у 1786 р. у результаті секуляризаційної реформи, проведеної Катериною II, майже всі маєтки та угіддя, що належали монастирям малоросійських губерній, вилучили до державної казни, а замість нерухомого майна їм призначили грошові оклади у відповідності до класу. Чоловічі монастирі були поділені на 3 класи: в обителях I класу встановлювався штат з 33 ченців, і монастир одержував на утримання до 2 500 крб. на рік; у монастирях II класу штат становив 17 ченців, а річне фінансування не перевищувало 1 500 крб.; обителі III класу мали у штаті 12 ченців і відповідно 950 крб. на рік. Частина монастирів не отримувала ніяких коштів і називалась позаштатними^{1 2}.

Згідно з таким розподілом Ніжинський Благовіщенський монастир віднесли до другого класу, а його володіння, що залишилися після реформи, зафіксували у спеціальному геометричному плані, який надіслали 2 серпня 1786 р. з Чернігівського намісництва. За ним залишалось 18 десятин 1 725 кв. сажнів* земель під монастирем Різдва Пресвятої Богородиці та конюшнею; 9 десятин 2 140 кв. сажнів під городництво; 4 десятини 1 806 кв. сажнів під садівництво; 3 десятини 200 кв. сажнів сінокосів; 10 десятин 1 000 кв. сажнів піщаних земель; 44 десятини 1 850 кв. сажнів чагарнику; 248 десятин 2 329 кв. сажнів біля р. Остер з мохом, болотами, рудками та глухими місцями. Окрім присадибної та орної землі, в розпорядженні залишився млин у містечку Мрин. Таким чином, загальна площа монастирських володінь становила 340 дес. 1450 кв. сажнів^{1 3}.

Втім, потрібно підкреслити, що господарство монастиря мало яскраво виражений екстенсивний характер, і збільшення врожайності здійснювалося за рахунок розширення площі посівів та залучення нових земель. Разом з тим на показник врожайності зернових впливали і такі чинники, як натуральне господарство та інтенсифікація кріпацької праці, однак монастир намагався враховувати як зовнішні, так і внутрішні потреби. Важливого значення набули товарно-грошові відносини. Це й не дивно, оскільки розташування обителі в такому торговельному центрі, як Ніжин, не могло не позначитися на орієнтації його господарської діяльності. Наявність значної кількості торговельних лавок та регулярних ярмарків від самого заснування монастиря ставило його настоятелів

* Квадратний сажень – старовинна міра площі, яка дорівнює 4.5 мІ.

перед необхідністю ведення активної торгівлі з купцями міста.

Підсумовуючи, зазначимо, що Ніжинський Благовіщенський монастир був значним феодальним власником Лівобережної України. До його володінь належали містечка і села, великі земельні володіння, озера, сади, пасіки, броварні, а також чимало млинів. Усе це робило його центром економічного життя регіону, належним чином забезпечувало життя ченців, що сприяло їх духовному та культурному розвитку, але так було недовго. В результаті секуляризаційної реформи 1786 р. монастир позбавили значної частини володінь і він більше на міг без допомоги держави та благодійних пожертв забезпечувати собі міцне фінансове та економічне становище.

Джерела та література:

1. Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря. – М., 1815. – С. 17 – 37.
2. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям (далі ЧЕИ). – 1861. – № 6. – С. 317 – 318.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 123. – Арк. 1 – 2. Копия подтвердительного универсала гетьмана Юрия Хмельницкого на местечко Мрин и принадлежащее к нему село.
4. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 7. – Арк. 1. Универсал гетмана Ивана Самойловича о пожаловании Нежинскому монастырю села Талалаевки.
5. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 26. – Арк. 1. Универсал гетмана Ивана Мазепы о пожаловании села Мыльники Ключа Нежинского Нежинскому монастырю Рождества Пресвятой Богородицы.
6. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 56. – Арк. 2 – 3. Подтвердительный универсал гетмана Ивана Скоропадского Нежинскому монастырю на его владения.
7. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 62. – Арк. 1. Универсал гетмана Ивана Скоропадского, обязывающий жителей села Черняховки нести повинность Нежинскому Благовещенскому монастырю.
8. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 20. – С. 660.
9. Гуржий А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 32.
10. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. Спб., 1865. – С. 178.
11. Акименко І. Сільськогосподарська діяльність Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (II половина XVII – XVIII ст.) // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2005. – С. 109.
12. Віроцький В. Д., Карнабід А. А., Киркевич В. Г. Монастирі та храми землі Сіверської. К.: Техніка, 1999. – С. 173.
13. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 136. – Арк. 1. Геометрический план земельных владений монастыря.

